

Nokre sider ved det norske kasusbortfallet i seinmellomalderen

Av Ivar Berg

Dei fleste skandinaviske varietetar har mista kasusbøyinga av substantiv heilt, medan færøysk har mista genitiv. Men nokre dialektar i Noreg og Sverige har framleis dativ. Dette viser til mellomsteg i utviklinga som kan følgjast i kjeldene frå seinmellomalderen. Artikkelen argumenterer for at kasusbortfallet skjedde i to etappar: Først fall leksikalsk genitiv saman med dativ, illustrert her med styringstilhøva ved gamle genitivpreposisjonar. Da nominativ og akkusativ seinare fall saman, heldt dativ seg distinkt i eit tokasussystem som er kjent frå dialektane. Endringar i bøyinga av *þessi* 'denne' viser korleis paradigmatiske endringar gjorde dativforma tydelegare. I båe endringane er det rettare å snakke om samanfall av kasus enn bortfall, som mellom anna nokre pronomenformer viser. Artikkelen kombinerer data frå tradisjonelle dialektar med døme frå seinmellomalderkjelder og diskuterer utviklinga i jamføring med færøysk, tyske dialektar og ålmenne tendensar i utviklinga av kasussystem.*

1 Inngang

I løpet av mellomalderen fall kasus bort som morfologisk kategori i dei fleste fastlandsskandinaviske varietetar. Dette er den enkle framstillinga, men det er mogleg å skilje ut fleire steg i utviklinga, og eg tek her opp nokre sider ved kasusbortfallet som kan kaste ljøs over den relative og

* Takk til Endre Mørck og Torodd Kinn for verdifulle merknader. Desse ideane har tidlegare vore lagde fram på *25th Scandinavian Conference of Linguistics*, Reykjavik 13.–15. mai 2013, og *21st International Conference on Historical Linguistics*, Oslo 5.–9. august 2013, og innspel ved dei høva har kome til nytte.

absolutte kronologien i utviklinga.¹ Eg jamfører situasjonen i nyare dialektar med gammalnorsk og ser om det er råd å påvise endringane i seinmellomalderkjeldene. Døma er i hovudsak henta frå norske tekstar og dialektar, men det teoretiske resonnementet bør òg vera gyldig for svensk, og i § 6 ser eg den skandinaviske utviklinga i samanheng med andre germanske varietetar og ålmenne tendensar i utviklinga av kasussystem.

Tidlege forskarar som Larsen (1897: 245) og Hægstad (1902: 24) peika på at genitiv fall bort eller vart erstatta av andre kasus i norsk utover 1300-talet. Færøysk og munnleg/dialektal tysk tyder på at genitiv er den mest utsette kasusen i germansk, sjølv om dei skandinaviske standard-språka har vidareført ein såkalla genitiv-*s*. Avhengig av kva ein er oppteken av, ser altså genitiv ut til å vera både den mest utsette og den mest seigilva kasusen (Torp 1973: 124). Denne tilsynelatande motsetjinga kan løysast ved å skilje mellom ulike typar genitiv. Medan den possessive genitiven utvikla seg til eit frasefinalt klitikon, har leksikalsk genitiv (sjå § 2 om terminologi) i dativmåla for ein stor del vorte erstatta av dativ. Dette kan vise til eit mellomsteg i kasusbortfallet som framleis gjeld gammaldage bygdemål og kanskje var ålment på eit tidspunkt i den grammatiske forenklingsprosessen. I § 3 blir styringstilhøva ved preposisjonane som styrte genitiv i norrønt,² bruka som ein diagnostisk test på kronologien, for ein ser at dei byrjar å ta komplement i andre kasus enn genitiv sist på 1300-talet.

Nokre norske og svenske dialektar har framleis eit tokasussystem med dativ, så kasusbortfallet er framleis ikkje heilt gjennomført. Dativområdet har nok vore større tidlegare (Reinhammar 1973: 24 ff. og kartbilag; Sandøy i kjømda), og eg argumenterer for at alle norske dialektar har vore gjennom dette typologiske steget. Etter samanfallet av nominativ og akkusativ – former frå båe kasus lever vidare, så det er rettast å kalle det samanfall – hadde norsk eit grammatisk system med to kasus, der etterkomaren av norrøn dativ var den einaste tilgjengelege *markerte* forma. I bøyingsparadigmet åt *þessi* (§ 4) skjedde samanfallet i

1. Det teoretiske resonnementet er også sett fram i Berg (i prent). Denne utvida versjonen har ei litt anna vinkling og fleire døme, både frå historiske kjelder og særleg nyare målføre.
2. Det er i prinsippet gammal *norsk* som er relevant her, men referanseverka handsamar norsk og islandsk i lag som *norrønt*, og eg viser til det sams grammatiske systemet som *norrønt* og følgjer den etablerte standardnorma i normaliserte døme, medan eg kan skrive *gammalnorsk* andre stader.

favør av former som gjorde opposisjonen mellom den nyutvikla hovudforma og ei oppretthalden dativform tydelegare. Utviklinga av nokre pronomen og possessiv viser både at genitivformer kunne fortsetje som dativformer etter samanfallet, og at dativkategorien har vore viktig for endringar i bøyingsparadigma (§ 5).

Sidan dei eldste dialekttoppskriftene vart gjorde, har dativ kvorve frå talemålet mange stader. Det er ei naturleg grammatisk forenkling i tider med større dialektkontakt, og denne endelege avvikinga av kasus er ikkje emne her. Når eg i det følgjande skriv “moderne dativmål”, er det altså i tydinga at dativ er kjend frå målførelitteraturen dei siste 150 åra. Det same gjeld andre tilvisingar til moderne norsk: Det er situasjonen i tradisjonelle dialektar eg har i tankane, for dei er beste kjeldene til eldre språktilhøve.

2 Teoretisk og metodisk grunnlag

2.1 Kasusanalyse

Norrønt hadde fire kasus: nominativ, akkusativ, dativ og genitiv. I dei skandinaviske dativmåla er det berre to kasus, og det kunne difor vore mest tenleg å omtala dei som nominativ og oblik e.l., slik det er vanleg i tokasussystem (jf. Arkadiev 2009). Men det er evlaust dei gamle dativformene som har overlevd, med ymse ljodendringar og mindre endringar i bruksområde, og dativ i målføra har mykje smalare bruksområde enn oblik i tokasussystem vanlegvis har – direkte objekt vil t.d. ofte ha oblik form i slike system (Blake 2001: 156; Arkadiev 2009). Eg skriv difor *dativ* uansett tidsperiode, noko som dessutan gjer jamføringa med gammalnorsk enklare. Den nye fellesforma som erstatta dei andre kasusa, dels basert på nominativ, dels på akkusativ, kallar eg *hovudform*, som det er ein viss tradisjon for i norsk dialektologi.

Ved pronomen som *me* – *oss* er det større grunn til å bruke *oblik*, så ein kan argumentere for eit system med tre kasus i dativmåla. Substantiva har synkretisme i nominativ-akkusativ, medan nokre pronomen har synkretisme i akkusativ-dativ. Dette gjeld likevel ikkje pronomen med eigne dativformer (sjå vidare § 5.2).

Eg skil i det følgjande mellom strukturell og leksikalsk kasus. Omgrepsparet er særleg vanleg i generativ grammatikk, men kan òg brukast teoriuavhengig (sjå t.d. Haspelmath og Sims 2010: 100–02), og

det som blir lagt fram her, underbyggjer etter mi meining dette synet (meir utførleg i Berg i prent). Kasus kan definerast som “a system of marking dependent nouns for the type of relationship they bear to their heads” (Blake 2001: 1), og litt avhengig av kva slags grammatisk analyse ein brukar, kan ein da seie at strukturell kasus er tilordna av den syntaktiske strukturen, leksikalsk kasus av leksikalske hovud – mest typisk ein preposisjon, men adjektiv, adverb og verb kan òg styre andre kasus enn akkusativ, som blir sett på som default.

2.2 Metodologiske problem

Eg byggjer i dette stykket på ei jamføring mellom to velkjende og åtskilde språkssystem: norrønt og tradisjonelle bygdemål i nyare tid. Dinest går eg inn i kjeldematerialet til norsk språk i den tida da dei aktuelle endringane gjekk føre seg, og det er viktig å vera kjend med kva slags kjelder det er snakk om.

Dei einaste tekstane som er overleverte på norsk frå siste del av 1300-talet og frametter, er nokre jordebøker og ei mengd diplom eller brev (i norsk tradisjon blir termene bruka litt om kvarandre). For det meste dreier det seg om domsbrev og rettsdokument frå lagmenn og ulike slag vitnebrev knytte til eigedom, arv og gardhandlar. Desse breva er for ein stor del stereotype og sette saman av eit utval formelfaste vendingar som går att frå tekst til tekst. Eit diplom om sal av ein gard kunne setjast opp berre ved å skifte ut namn, verdi og tid- og heimfesting frå eit eldre dokument av same slag – og slik vart det nok ofte gjort. Dimed er det lett å tenkje seg at eldre språkformer kunne bli konserverte i desse faste uttrykka. Særleg i den siste fasen av denne tradisjonen, dei såkalla bondebrevane utover 1500-talet, freista skrivarane å arkaisere språket (jf. Berg 2014: 132 f.). Sjå døme (1):

- (1) y fvlvm omboto (DN VIII 738, Nedre Eiker 1539)³
 ‘i fullt ombod, med fullmakt’

Frasen svarar til norrønt *i fullu umbodði*, og Indrebø (2001: 334 f.) gjev han som døme på at “dativendingi for hankyn eintal *-om* [vart] ofte førd yver til inkjekyn i eldre nynorsk”. Skrzypek (2005: 143, 153) nemner det

3. Sitat frå *Diplomatarium Norvegicum* (DN) er oppførte med band og tekstnummer; heimfesting med dagens kommuneinndeling og årstal er sett til der det er kjent. Sitat og døme som bør vera forståelege for lesarar med grunnleggjande kjennskap til eldre norsk, står utan omsetjing, medan andre er forklarte eller omsette.

same for svensk, men gjev diverre ikkje døme. Både i (1) og mange liknande tilfelle meiner eg det er rettare å rekne konstruksjonen som arkaiserande. Skrivemåten av dat. *umbodði* tyder på det: Intervokalisisk *-ð-* hadde truleg falle bort på denne tida, så *ϰ* er sikkert nok hyperkorrekt, og det same gjeld endingsvokalen *-o* for *-i*. Da verkar det tvilsamt å ta dømet til inntekt for spreining av endinga *-um* til ein ny bøyingsklasse. Det kan likevel ikkje avvisast heilt, sidan færøysk har fått *-um* i dat.sg.n. av adjektiv (Höskuldur Þráinsson et al. 2012: 100–05), men så lenge dømet elles har hyperkorrekte former, er det rimeleg å tolke *-um* òg som hyperkorrekt. Dette diplommet finst i to originalar, og den andre versjonen har faktisk *i ffwllō ombode*.

Som nemnt er diplomspråket einseitig; det er dei same orda og vendingane som går att. Såleis vil dei fleste døma på preposisjonen *millum* vera *þar i millum*, med det ubøygde adverbet *þar*, eller *þeira/sin i millum* ‘dei imellom, sin(s)imellom’. I perioden 1350–1450 har eg funne døme på *millum* i totalt 864 diplom (etter å ha teke ut falske og utanlandske diplom og upålitelege avskrifter).⁴ 504 har berre *þar í millum* i ymse ortografiske variantar, medan variantar med pronomen omfattar 188 til. Men jamvel slike høgfrequente uttrykk viser endring utpå 1400-talet, og ein kan finne tradisjonelle og innovative former om kvarandre, t.d. *millom þeirra* og *þeim millom* i DN II 617, Lærdal 1411. Sjå vidare døma i (2), alle frå same tekst (DN X 219, Gausdal 1457):

- (2) a. *wm þat som millom þeirra* for
 b. *wm alt þat som þeim millom* for
 c. *sinom millom*

(2a) og (2b) er heilt parallelle, men den tradisjonelle genitiven i (2a) er bytt med dativ i (2b) – eller oblik form, avhengig av kor langt ein meiner kasussamanfallet i pronomena var kome på denne tida. (2c) har ei tydeleg markering av dativ fleirtal og samstundes eit slag reanalyse, sidan frasen etter norrøn grammatikk skulle hatt genitivforma *sín* av det refleksive pronomenet, medan *sinom* er ei bøyingsform av det refleksive possessivet (jf. *huar parthen [skulde] fylghe sinom lunnindom* med tradisjonelt dativ-

4. Søk i DN på følgjande ortografiske variantar (ordna etter talet på treff): *«millum»*, *«mellom»*, *«millom»*, *«mellum»*, *«millim»*, *«millvm»* og *«milli»*. Eg har ikkje gått like grundig gjennom alle førekomstane av *til*, sidan det dreier seg om over 4000 diplom frå same periode.

objekt i same tekst).⁵ Teksten opprettheld elles det gamle formverket, slik at det mindre truleg er snakk om hyperkorreksjonar her, men dess større grunn til å ta formene til truande som vitne om endra kasusstyring.

2.3 Kjeldgrunnlag og metode

Eit anna problem er tilstanden kjeldene er i. Utgåva *Diplomatarium Norvegicum* er tilgjengeleg på nett, men berre som rein tekst. Det er ikkje noko tagging eller normalisering, og det gjer søk vanskelege.⁶ Jamvel eit tilsynelatande einfelt ord som *til* kan skrivast med *i* eller *e*, éin eller to *l*-ar, *t* eller *þ* og stundom ein *h*. Dette gjer det vandt å nytte reint kvantitative metodar, det blir mykje lesing og manuell rekning det kanskje ikkje kjem så mykje ut av. Det er eingong slik at konservative former like gjerne kan koma av skrivetradisjon og førelegg, og det må særleg gjelde dei faste uttrykka. Dette er den tradisjonelle oppfatninga som eg sluttar meg til, jamvel om Wetås (2008) ikkje fann store skilnader mellom faste uttrykk og fri tekst i ein studie av diplom frå Vest-Telemark. Det kan ha å gjera med at materialet hennar er nokså einskapleg, og dessutan frå eit område me må rekne med har vore språkleg konservativt og kanskje ikkje like langt kome i endringsprosessane som andre dialektar i Noreg.

Avstikkande skrivemåtar kan difor fortelje om språkending sjølv om dei ikkje dominerer kvantitativt. Kvart einskilt døme må vurderast i kontekst og i jamføring med eldre og yngre norsk, og dette krev ei filologisk nærlesing av kjeldene som ikkje lett går i hop med kvantitativ handsaming av store datamengder (jf. Hødnebo 1971). Mi hovudtilnærming her er difor kvalitativ: Eg gjev døme som er relevante for sakstilhøvet, utan at eg gjer krav på å kjenne til *alle* relevante former eller talet på dei. Det er nok å ta av, så eg har freista å velje ut opplysende døme heller enn å gje att så mange som mogleg. Slik eksemplifisering kombinerer eg med historiske resonnement bygde på ekstrapolering attover frå nyare dialektar og jamføringar med grannespråka. Kjeldesituasjonen er noko betre for svensk, der t.d. Norde (1997, 2001) og Skrzypek (2005) har teke opp relevante problemstillingar.

5. Det er fleire liknande døme, t.d. *sinom j millom* i DN I 753, Ullensvang 1436; elles *sine* eller *sinæ* mange stader.

6. Tilrettelegging av eit tagga korpus for mellomnorsk er etter mitt syn eit av dei fremste *desiderata* for norsk språkhistorieforskning.

Ein del opplysningar kan ein finne hjå (eller gjennom, eg viser så langt råd er til primærkjelder) Seip (1955), Indrebø (2001), Grøtvedt (1969–74), Pettersen (1991) og andre eldre studiar; t.d. har Gjøstein (1934) leita etter “uregelrette genitivformer” før 1400. Eg har sjølv lese mange tekstar frå seinmellomalderen og dessutan gjort målretta søk i DN der dét er praktisk mogleg (sjå meir under dei ulike punkta nedanfor). Det er ei von at betre tilrettelegging av kjeldematerialet i framtida vil gjera det mogleg å teste det som blir lagt fram her, på eit meir komplett datasett.

3 Bortfall av leksikalsk genitiv

Den vanlegaste bruken av genitiv på norrønt var i adnominale konstruksjonar der genitiv uttrykte ein possessiv- eller partitivrelasjon, men genitiv kunne òg styrast av nokre verb, preposisjonar og adjektiv. I ei undersøking av genitiv i norrønt fann Toft (2009: 60) berre 278 adverbale konstruksjonar mot 2550 adnominale (ho såg ikkje på preposisjonar og adjektiv). Tal både frå noko eldre og moderne tysk viser same tendens: Genitiv er først og fremst bruka adnominalt, og denne overvekta blir større med åra (Scott 2014: 227, 251; jf. § 6.1 nedanfor).

Trygve Skomedal har funne at 80 verb kunne ta argument i genitiv i norrønt (Toft 2009: 26). Mange av desse verba har forsvunne, men drygt 20 kan finnast att med direkte objekt i dativ i ulike norske og svenske dialektar (Reinhammar 1973: 158–64). Dei verba som tok to objekt med eitt av dei i genitiv, har anten tilpassa seg det einaste syntaktiske mønsteret med to objekt i nynorsk (omsynsledd i dativ og direkte objekt i akkusativ⁷), eller genitivobjektet er erstatta av eit preposisjonsledd (Sandøy 2012: 322–24; jf. § 6.1 nedanfor).

Den låge frekvensen på genitivverba gjer det vanskeleg å finne døme i diploma, så eg skal i staden konsentrere meg om dei gamle genitiv-preposisjonane. Dei skiftande styringstilhøva gjev eit godt innsyn i endringane i kasussystemet, samstundes som dei er nokså frekvente så ein kan finne døme i kjeldetekstane. Når preposisjonane byrjar å ta komplement i akkusativ eller dativ, er dette eit teikn på at genitiv ikkje fungerer som leksikalsk kasus lenger. Den gamle genitivendinga *-s* (i

7. Akkusativ kjem altså berre fram ved pronomen.

mange, men langt frå alle, bøyingsklassar) fanst framleis i possessive uttrykk, men vart etter kvart reanalysert som eit frasefinalt possessiv-suffiks (Norde 1997). Stort sett lèt eg utviklinga av possessiv genitiv til suffikset *-s* eller ymse slag omskrivingar i dialektane liggje i denne omgangen, men det er nokre spreidde merknader nedanfor (sjå Torp 1973 om ulike uttrykksmåtar som har erstatta genitiv).

Preposisjonar som styrte genitiv i norrønt, har oftast etymologisk opphav i substantiv eller adverb, og genitiv var opphavleg ein adnominal syntaktisk konstruksjon. Dei vanlegaste genitivpreposisjonane er *til* (av eit substantiv med tydinga ‘mål’, jf. tysk *Ziel*) og (*i*) *millum* (av eit substantiv med tydinga ‘midt’), som får mest plass her, men òg *innan*, *útan* og *sakir/sakar* ‘på grunn av’ (Iversen 1972: § 163). På islandsk styrer desse preposisjonane framleis genitiv, medan dei i norske og svenske dativdialektar ofte styrer dativ. *Millum* finst i nokså mange variantar, og delvis med annan preposisjon før, t.d. *á/i milli*, som går attende på dat.sg., men det er den gamle fleirtalsforma som lever vidare i norsk. Ein kan merke seg at *millum* gjerne stod som postposisjon, men oftast når komplementet var eit pronomen eller adverb, sjeldan med “tyngre” ledd (jf. døma hjå Fritzner 1973 s.v. *milli*, *millim*, *millium* og *millum*).

3.1 Faste uttrykk og bruk i dialektane

Ved *millum* er det eitt ord i rikssvensk og norske dialektar med gammal genitivform: svensk *sinsemellan* og norsk *sin(s)imellom* frå norrønt *sín í millum*, ofte med sekundær genitivending *-s*, men t.d. mitt eige trøndermål har *synnyimillom*.⁸ Aasen (1864: 162) gjev nokre andre døme frå norske dialektar, t.d. *Manna millom*. I dativdialektane styrer preposisjonen fast dativ (Aasen 1864: 295; Reinhammar 1993: 188). Innhaldet gjer at han anten må konstruerast med eit ledd i fleirtal eller to ulike ledd. Ramberg (1971: 58, 89–91) opplyser at *millom* i Haltdalen ser ut til å ha styrt dativ tidlegare, men i nyare tid har utvikla den same vekslinga mellom hovudform og dativ i tilstads- og påstadstyding som mange andre preposisjonar.⁹

Både norsk og svensk har mange uttrykk med *til* + *-s* som gjerne blir kalla “stivna genitivar”, som døma i (3a). Aasen (1864: 162) har òg døme

8. Eigne dialektdøme har ei litt grov norvegialjodskrift; sitat frå sekundærkjelder følgjer naturlegvis originalen.

9. Slike bruksendingar viser samstundes at dativ er ein levande del av den synkrone språkstrukturen og ikkje berre eit relik (jf. Sandøy 2012: 319 *et passim*).

på andre endingar frå norske dialektar, somme av dei godtekne i dagens nynorsk, som *til botnar*. Men døma i (3b) hadde endinga *-(a)r* i genitiv i norrønt, så desse uttrykka har ikkje stivna i norrøn språkform.

- (3) a. til fjells, til havs, til lands, til råds
b. til fots, til sengs

Ein må anten gå ut frå at *-s* spreidde seg til andre bøyingsklassar såpass tidleg at det er desse formene som lever vidare, eller at mønsteret *til + substantiv + -s* har vore produktivt, slik at formene i (3b) er analogiske og ikkje stivna genitivar *per se*. Sjølv held eg det siste for å vera mest truleg (jf. Reinhammar 1992: 512 f.), og det blir støtta av at lånordet *køy* (frå nederlandsk *kooi*) har fått slik ending i *til køys*.¹⁰ Analogiforklaringa er dessutan i tråd med ein av konklusjonane hennar Norde (1997: 225), som meiner at *-s*-endinga vart reanalysert som eit frasefinalt klitikon *før* ho spreidde seg til andre bøyingsklassar. Unntak er særleg *r*-stammene *faðir* og *bróðir*, som ofte får tillagt *-s* i genitiv (Noreen 1923: § 420 Anm. 2), og maskulina med opphavleg gen. *-ar*, som dels har alternativ ending *-s*, dels får ei dobbel ending *-ars* (sjå Noreen 1923 under dei ymse bøyingsklassane for maskulina; jf. Seip 1955: 189). Larsen (1897: 245) nemner den austlandske målføreforma *tæ stæers* ‘til stades’, som viser at gen. *staðars* og liknande former ikkje berre har vore skriftlege konstruksjonar (jf. Seip 1955: 307).

Overføringa av *-s* til nye bøyingsklassar gjeld særleg *propria*,¹¹ medan det ikkje ser ut som *-s* spreidde seg til andre femininum med genitiv på *-ar* særleg tidleg; Wetås (2008: 179) finn ingen slike tilfelle i appellativ, og Grøtvedt (1974: 150 f.) svært få. Snarare ser det ut til at dei andre genitivendingane fall bort som eit mellomsteg *før -s* vart lagd til, som (6c) nedanfor gjev eit døme på (jf. Gjøstein 1934: 112 f., 128). Det vil seie at ein kan finne former utan genitivending (akkusativ eller ei nyutvikla hovudform) i syntaktisk posisjon som tidlegare kravde genitiv; det same er kjent frå dansk, også i possessive uttrykk (Brøndum-Nielsen 1966: 266). Førebels vil eg altså stø konklusjonen hennar Norde, men her trengst det grundigare gjennomgang av kjeldematerialet.

10. Dette dømet skuldar eg Torodd Kinn.

11. Dette kan kanskje jamførast med utviklinga i nederlandsk og tysk av *-s* som possessivsuffix ved *proprium* og *proprium*liknande frasar (sjå Scott 2014: 200–03, 278–92). Også i tradisjonelle norske dialektar som har genitiv-*s*, meiner Torp (1973: 125) at det berre gjeld animate substantiv og særleg *proprium*.

Skriftspråka har dessutan uttrykk med dativformer, som svensk *till fullu* og *till godo*. Desse formene går attende på dat.sg.n. i adjektivbøyinga, norr. *fullu* og *góðu*; dei tilsvarande norske formene har redusert endingsvokal (*til fulle*, *til gode*) som ikkje viser opphavet like tydeleg. Samstundes finst norske former som *til godes* etter det produktive mønsteret (Aasen 1873 s.v. *god*). SAOB (s.v. *god*) fører *till godo* attende til lågtysk *te gode* og meiner det så er omdanna etter mønster av *i/med godo*. Det må i tilfelle ha skjedd etter at *til* regelfast knytte til seg genitivformer. Eg har notert nokre tidlege døme i tekstar som elles held kasussystemet vél oppe: Eldste førekomst i DN er i eit kongebrev på svensk frå ikr. 1370 (DN I 409, Oslo), men utpå 1400-talet kjem uttrykket opp fleire stader (t.d. DN III 674, Bergen 1424 [vidisse 1440]; V 597, Trondheim 1430; VIII 298, Skien 1436; X 217, Gjøvik (Vardal) 1457), og alltid med dativendinga *-o/-u*.

Medan *millum* alltid tek dativ i dialektane, er tilhøva litt meir kompliserte ved *til*, trass i at Aasen (1873 s.v. *til*) skriv i ordboka at “Ordet styrer nu sædvanlig Dativ”, og uttrykkjer seg på liknande vis i grammatikken (1864: § 315, med dømet *heim til Bornom*). Dagsgard (2006: 114) og Sandøy (2012: 328) skriv om lag det same om målet i høvesvis Lom og Skjåk og Romsdal; Dagsgard (2006: 116 f.) gjev òg ein del døme på genitivformer. I Valle i Setesdalen styrer *til* dativ, men det er òg mange uttrykk med gamle genitivformer.¹² Her må ein i alle fall ta eit par atterhald: a) Som me nyss såg, har mønsteret *til* + substantiv + *-s* med ubundne former vore produktivt, og b) *til* har i mange dialektar (kanskje særleg dativmåla) for ein stor del vorte erstatta av andre preposisjonar, oftast *åt* < *át*, som sjølv styrer dativ.¹³ Dette gjer at *til* svært sjeldan står med bunden form av substantiv, der dativ kan uttrykkjast (jf. t.d. Ramberg 1971: 59). Reinhammar (1992: 515) finn at *til* + dativ berre er regelen ved ord for personar, og gjev døme som (4a) frå Hallingdal. Det er elles nokså vanleg ved tidsuttrykk (Reinhammar 1992: 515; Ramberg 1971: 109), som i (4b) frå Oppdal (Dørum 1978: 49):

- (4) a. gikk in te bror sino
b. te hæf'jin

12. Sjå <http://www.vallemal.no>, ordlista s.v. *ti'* og under “Bruk av dativ”. (Lese 6. januar 2015.)

13. *Át* er ei gammal sideform til *at* (Noreen 1923: § 126, 2); vokalen vart lengd i gammalnorsk tid før /a:/ vart runda (Larsen 1914: 148–52).

Dørum (1978) nemner (4b) som eit unntak, for han meiner at *til* “er bevart som genitivpreposisjon i [oppdalsmålet]”, men prøvet på det er berre gamle gards- og grendenamn som framleis har tre kasusformer. Det same kjenner eg frå tilgrensande delar av Sør-Trøndelag, t.d. garden *Stokkan* i Meldalen: namnet er *Stokkan*, men ein fer *te Stokk* (jf. samansetjingar som *Stokkbakkan*) og er *på Stokkom*. Same system er kjent frå Rindalen og Surndalen på Nordmøre (Mo 1924), men dette bør etter mitt syn heller forklarast som leksikaliserte uttrykk frå ein synkron synsstad, for det er ikkje produktivt. Slike reliktsystem ser ut til å vera avgrensa til grensestroka mellom Sør-Trøndelag og Møre og Romsdal, sør for Dovre er ikkje *til* bruka ved stadnamn lenger (Ekre 1960: 166).

Av dei andre preposisjonane som styrte genitiv, finst både *innan* og *utan* som føreledd i samansetjingar som vitnar om gammal genitiv, t.d. *innanlands* og *utanriks*; det er òg døme med sekundær *-s* (jf. døma med *til* ovanfor) som *innanbygds* (norr. gen. *-bygðar*) og *utanboks* (norr. gen. *bókar/bókr*, jf. nyislandsk *utanbókar*). Aasen (1873 s.v. *innan*, *utan*) har fleire døme og skriv dessutan “Tildels med Dativ” om *utan*; det same hevdar Sandøy (2012: 328), og Dagsgard (2006: 114) har slike døme frå Lom og Skjåk (men han fører opp *inna* som “prep. med akk.” i ordboksdelen (s. 280)). Dette gjeld ikkje t.d. Oppdal (Dørum 1978: 42), så dativ etter *innan* og *utan* er meir avgrensa i det norske dativområdet. Preposisjonen *sakir* gjekk or bruk i løpet av 1400-talet, men sjå nokre døme nedanfor. Styringstilhøva ved eit par av desse preposisjonane var ikkje heilt klåre i norrønt heller. Fritzner (1973 s.v. *innan*) nemner døme på *innan* med komplement både i akkusativ og dativ. Men i alle fall det dømet han gjev på dativ (eg ser her bort frå den samansette preposisjonen *fyrir innan*, som har fast akkusativ), er så seint (DN IV 642, Nøtterøy 1395) at det kan høve med ein overgang frå genitiv- til dativstyring i seinmellomalderen.

Det er altså tydeleg at desse preposisjonane, i noko ulik grad, har gått over til å styre dativ, jamvel om dette berre er heilt gjennomført ved *millum*. Så er spørsmålet om det er råd å finne far etter denne endringa i tekstar frå seinmellomalderen.

3.2 Endringar i seinmellomalderen

Døme på at styringstilhøva er i endring, blir tydelege i kjeldene mot slutten av 1300-talet, og Gjøstein (1934: 126 f.) gjev ein god del døme både på dativ- og (eintydige) akkusativformer etter *til*. Fordi akkusa-

tivforma ofte fortset som hovudform i eit system utan kasusbøying, er døme med berre substantiv lite brukande – dei kan like gjerne representere bortfall av kasus i det heile som overgang frå genitiv til akkusativ. Eg gjev difor døme med adjektiv eller determinativ der kasus kjem tydeleg fram. Det er ein tendens til at døma på akkusativ er blant dei eldste innovative formene, som i (5):

- (5) a. til þænna dag (DN I 536, Tønsberg 1391)
- b. til nokorn skadha (DN I 544, Oslo 1394)
- c. mellom adernempdan Haquon ... (DN I 699, Trondheim 1424)
- d. millom sokna prest ydharn sira Eriks ok yder (DN I 592, Færøyane 1404 [vidisse 1407])

Sjølv om tekstane elles opprettheld fire kasus bra, har (5a–c) akkusativformene *þænna dag*, *nokorn* (an-stammen *skaði* har *-a* i alle oblike kasus) og *adernempdan*. I (5d) er *sokna prest ydharn* i akkusativ, medan apposisjonen *sira Eriks* har genitivendinga *-s* (*yder* hadde sams form i akk./dat. i norrønt). Dei døma eg har funne på (eintydig) akkusativ for genitiv, samlar seg kring år 1400.

Omtrent samstundes finn me òg døme på overgang til dativ. Det tyder på at genitiv på den tida ikkje lenger fungerte som leksikalsk kasus, men at både akkusativ og dativ framleis var fungerande delar av språkstrukturen (sjå § 6.1). (6a–b) er døme på dativformer, men sjå (6c) i same tekst som (6b):

- (6) a. till þæima dagh (DN XXIII 66, Oslo 1399)
- b. allt þat sem mellom þeim hafde farit (DN II 578, Stavanger 1404)
- c. mellom Vspaks fadher opnæmfis Þoruards, ok Eiriks fadher fyrsaghds Sighuor (DN II 578, Stavanger 1404)

(6a) har varianten *þæima*, ikkje det meir vanlege *þessum* (jf. § 4.2 og tabell 1), men dativ er det tydeleg nok. (6b) har dativforma *þeim*, medan særnamna i (6c) har genitivform – men dette gjeld ikkje *Sighuor*, som i norrønt hadde gen. *Sigvarar*, eit døme på at femininum mistar genitivendinga utan å få lagt til *-s* (jf. § 3.1). Skilnaden mellom (6b) og (6c) kan få ein til å tru at det her er snakk om ei endring i pronomensystemet, ikkje kasussystemet som heilskap; både Seip (1955: 196) og Gjøstein (1934: 122) gjev tidlege døme på *þeim* i akkusativ. Teksten har elles eit døme på genitivforma *þeira* (*handaband þeira Sweins*

Þorleifssonar ok Sigþuor [framleis utan ending] *Eiriks dottor*), men det er bruka som possessiv, ikkje i nominal funksjon. Men samstundes er slik blanding av tradisjonelle (6c) og innovative (6b) former nett det ein vil vente i startfasen av ei språkending, og *millum þeira* (ofte med omvend ordfølgje) er eit tilnærma fast uttrykk ein finn langt ned på 1500-talet, som *theira emillum* i DN XI 739, Seljord 1570, for å ta eit tilfeldig døme. Difor har truleg *mellom þeim* i (6b) støtte i talemålet. Dativformer er nokså vanlege gjennom heile 1400-talet, og eit utval tydelege døme er gjevne i (7).

- (7)
- a. mellom fyrnemdhom gardhom (DN V 886, Oslo 1474)
 - b. [the] gjorde lagh jemnad sinom barnom i mellom (DN X 265, Rakkestad 1487)
 - c. mellom henne oc hennar twem systrom (DN I 985, Trondheim 1495)
 - d. till førene, till fullnede (AB: 1, 188, Trondheim ikr. 1433)

Dei fleste døma i (7) er i fleirtal, fordi kausendinga er tydelegast der og i liten grad utsett for ljodendingar som førte til samanfall av andre former (sjå § 3.3). (7b) er leksikalsk interessant og dreier seg om eit ektepar som skifter arven etter seg mellom borna sine; sambandet *gera lag* finst i alle fall i NgL 2.r. I 90 § 9, 1437, og kan jamførast med uttrykk som *skipa/taka í lög* (Fritzner 1973 s.v. *lög*).¹⁴ (7c) viser motsetjinga mellom possessivet *hennar* og pronomenet *henne*, former som ofte fell saman i tekstar frå 1400-talet (sjå § 5.1). (7d) viser *til* og dativformer i eintal: *førene* < *fyrndinni* 'elde, fortid (bunden form)' (*till førene* = 'frå gammalt av'), *fullnede* < *fullnaði*. Båe orda fanst i norrønt i uttrykk med andre preposisjonar som styrte dativ, noko som kanskje kan ha påverka kauskiftet.

Dativformer finst så lenge det vart skrive tekstar på norsk. I seine døme frå 1500-talet må ein som nemnt (§ 2.2) vera på vakt mot hypernorske former. Men t.d. setninga *da sagde hun til døttrom sinnum* (DN XV 674, Hobøl 1557) blir følgd av målføreforma *deett* 'de' (2p.pl.), som kan tyde på at dativformene òg har rot i talemålet (Tylden 1956: 21). Det er naturlegvis mange døme på stammeformer som like gjerne kan vise til eit system utan kasus i det heile, men mange tilfelle av manglande

14. Saka har ei tragisk side: Dottera Gro får ingen arv for skuld legemålet ho hadde gjort seg skuldig i og foreldra måtte bøte for, og "the gaua henne aldrig thet mistykke tel"!

kasusmarkering i tekstane er truleg eit skriftspråksfenomen som nok heng saman med den aukande påverknaden frå dansk skriftspråk utover 1400-talet (jf. Reinhammar 1973: 11).

Eit særtilfelle av *til* + dativ er uttrykk der preposisjonsleddet erstattar eit omsynsledd. I jordebøker er det ofte nemnt korleis land kom under eigaren, som i (8a–b).

- (8) a. ... gaff domkirkionne i øres leigho (AB: 15, Trondheim 1501)
 b. ... gaff til domkirkionne sin jordh Borga (AB: 15, Trondheim 1501)
 c. Tha gaff han kirkionne till xiiij span kathedratico (DN X 269, Kristiansund 1489)

Både (8a) og (8b) står på ein setel dagsett i 1501 og innlagd i jordeboka for Nidaros erkebispedøme frå 1430-talet. (8a) har eit tradisjonelt omsynsledd i dativ, medan (8b) har ein preposisjonsfrase i staden; båe set benefisienten i dativ, og dei to uttrykksmåtane er tydelegvis jamgode. Nett denne parallellen kan vera ei årsak til bruken av dativ, slik at den semantiske rolla benefisient alltid skulle stå i dativ. Norde (1997: 151 f.; jf. dessutan Skrzypek 2005: 35 f., 106) nemner liknande døme i svensk med *gifa* og er inne på at det i somme høve kan vera snakk om partikkel eller absolutt bruk av preposisjonen, men det er òg døme i svensk der dette ikkje kan vera tilfellet. (8c) er eit døme på *til* som partikkel i norsk (*til* står elles aldri som postposisjon, og neppe her heller), men i (8a–b) er dei to uttrykka heilt parallelle, og ei forklaring med omsynsledd og partikkel ser ikkje ut til å vera rett.

Innan og *sakar/sakir* finst oftast i dei faste uttrykka *innan garðs ok útan* og *sakar þess at*.¹⁵ Stundom har dei likevel anna utfylling som òg kan vera i dativ.

- (9) a. jnnan þessum varum gridhum (DN III 489, Oslo 1390)
 b. innan xii manadhom (DN V 952, Bergen 1490 [vidisse 1494])
 c. sakar sinne næruaro (DN III 797, Ringsaker 1448)

(9a) er ein formel som blir bruka i alle gridsbrev ut mellomnorsk tid (Blomqvist 2011: 104). Blomqvist reknar dette som “bevarat dativ-böjning”, men i lokativ tyding som her styrte *innan* genitiv (Fritzner 1973 s.v. *innan* 5; dømet Fritzner gjev på akkusativ er *mysteri* som har same

15. Båe har nokolunde faste skrivemåtar som gjer at ein får god oversikt med søkjefunksjonen i DN.

form i akk./dat.sg.). Eldre gridsbrev har same uttrykk med preposisjonen *i* og dativ, og kasus kan vera overført til den nye preposisjonen. I tidsuttrykk som (9b) har ONP (s.v. *innan*) døme på akkusativ (attåt det normale genitiv), så dette kan kanskje reknast som innovativ dativbruk. Frasen er eit fast innslag i landvistbrev, men har der gjennomgåande genitivform (Blomqvist 2011: 74). (9c) er det sikraste dømet eg har funne på *sakar* + dativ utanfor heilt faste uttrykk, og denne kanten av landet har heller ikkje hatt så mykje *r*-bortfall at ei redusert form av gen. *sinnar* verkar truleg. Mest alle førekomstane er dei faste uttrykka *sakar þess at* og *sakir góðra manna bönastaðar*; det siste finst i ein del landvistbrev, deriblant fem nokså samla i tid frå 1516–20, på ei tid da preposisjonen elles var gått or bruk. Når *sakar* står med dativkomplement i to landvistbrev frå 1546 (DN IV 1123) og 1565 (DN VII 802), er det fulla arkaiserande drag i breva (jf. § 2.2 ovanfor og Blomqvist 2011: 75–77). Elles er det heller ikkje mange døme på *sakar* + genitiv etter 1370; eg har berre notert to nokolunde frie formuleringar på 1440-talet (DN I 782 og XII 211, baa landvistbrev).

I ein studie av brev skrivne av Jón Egilsson, som var aktiv som skrivar på Island 1418–40 med tittelen *notarius publicus*, nemner Landrø (1975: 117–22) døme på “feil” bruk av kasus. Slåande mange av døma han gjev, er nett med dei gamle genitivpreposisjonane: akkusativ etter *innan*, *til* og *útan*, dativ etter *millum*; der er mange døme på akkusativobjekt for tradisjonell dativ etter ymse verb, men ingen heilt overtydande døme etter preposisjon (Landrø nemner døme på akk. for dat. etter *i*, men det gjeld berre frasen *hær j landet* og uttrykk som kan tolkast som rørsle til staden, t.d. *til modru walla j Eyia fiordh*). Konklusjonen hans Landrø (1975: 127) er at Jón Egilsson var ein nordmann med bakgrunn i sør-austnorsk skrivetradisjon, og desse avvika frå tradisjonell grammatikk kan høve med det.

3.3 Problem i analysen

Det er eit problem at ein del former kan vera uvisse, fordi det er vandt å skilje mellom morfosyntaktisk og fonologisk endring. Ulike reduksjonsprosessar i trykklett stilling førte til at formene i genitiv og dativ kunne falle saman, og det blir umogleg å seie frå den grafemiske representasjonen om formene er oppfatta som genitiv eller dativ (jf. Grøtvedt 1974: 151). Ta eit døme som (10):

(10) til æfenlighri æighu (DN XIII 16, [Ås] 1341)

Seip (1955: 305) og Gjøstein (1934: 117) forklarer dette som genitiv (norr. *æfinligrar*) med *r*-bortfall i utljud og reduksjon av trykklett /a/ til schwa, skriven ⟨i⟩ under påverknad av den føregående vokalen. Både *r*-bortfall og vokalreduksjon er velkjende endringar i norsk målsoge, jamvel om *-r* i endingar oftast står på det sentrale Austlandet, der denne teksten er skriven. I slike høve må ein granske rettskrivinga i heile den aktuelle teksten. No er det slik at DN XIII 16 ikkje har nokon andre døme på full reduksjon av /a/ (berre delvis reduksjon til ⟨æ⟩) eller bortfall av /r/ i utljud. Det verkar da metodisk rett å ta forma for det ho ser ut som: *til* + dativ (norr. *æfinligri*), for det er rart om to heilt ålmenne fonologiske endringar berre skulle koma fram i nett dette ordet. Denne frasen er svært vanleg, så ein kunne lett samla mange fleire liknande døme (jf. Gjøstein 1934). (10) er eldre enn døma på dativ for genitiv ovanfor og kan føre denne endringa lenger attover om ein godtek dømet. Det kan her nemnast at korkje bortfall av /r/ i utljud eller vokalreduksjon har råka all norsk, men ⟨e⟩ i endestavingar og særleg absolutt utljud ser ut til å vera ein skriveskikk som spreier seg uavhengig av talemålsgrunnlag, i alle fall mot slutten av 1400-talet (Pettersen 1975: 280).

4 Endringar i paradigmet for *þessi*

I løpet av 1400-talet fall mykje meir av kasusbøyinga bort. Rindal (1993: 401) reknar med fullt kasusbortfall i adjektivbøyinga i dette hundreåret, medan nominativ og akkusativ fall saman i substantiv. Dei same tendensane til samanfall råka mange kasusbøygde determinativ, men ein del av dei heldt på ei særskild dativform, og her skal me sjå på bøyinga av demonstrativet *sjá/þessi* – først i dialektane, sidan i kjeldematerialet frå seinmellomalderen. Her førte endringane i paradigmet til eit klårare skilje mellom hovudforma og dativ.

4.1 Dativformer i dialektane

Dativdialektane har gjerne eigne dativformer av demonstrativa *den* og *denne*. Det vanlegaste er dat.sg.n. *di* < *því*, som dessutan er grammatikalisert som både subjunksjon (i samansetjingar som *av di*, *med di*) og adverb (*di meir ...*). Dette kan ein òg finne i leksikaliserte uttrykk

utanfor dativområdet, men i dativdialektane vekslar *di* regelfast med hovudforma *de* 'det', t.d. *de hu 'se, i di hu 'sa* (dat.sg.n. har tonem 2).

I *denne* har han- og hokjønn vanlegvis stammen *denn-* og inkjekjønn *dett-*, medan fleirtal og dativ eintal har former på *dess-* (t.d. oppdalsmål, romsdalsk). Mange dialektar har utvikla ein nær–fjern-distinksjon ved dette demonstrativet, anten med endinga *-e* om det nære og *-a* om det fjerne, eller liknande vokalveksling i sjølve stammen (jf. færøysk *hesin ~ hasin*). Mangstad finst dessutan einstavingsformer som *ne, na* av *denne, denna*, som i den kjende regla frå Nordmøre: *sjå ne, sjå na, sjå nasin på sa* 'sjå denne (nær), sjå den der (fjern), sjå nasen på denne (dativ)'.¹⁶ Det slåande er altså at dativ eintal har same stamme som fleirtal, ulikt hovudformene i eintal, og me skal prøve å berrleggje opphavet til dette.

4.2 Bøyinga av *þessi* i gammalnorsk og mellomnorsk

Opphavleg hadde nom.sg.m./f. forma *sjá*, men ho forsvann nokså tidleg, truleg før 1300 i norsk (Indrebø (2001: 239) meiner ikring 1250); i islandsk sameksisterte dei to formene fram til ikring 1400 (Katrín Axelsdóttir 2003: 44 f.). *Sjá* vart erstatta av *þessi*, som var den gamle forma i nom./akk.pl.n., truleg fordi nom.sg.f. og nom./akk.pl.n. hadde same form i mange andre paradigma (jf. Katrín Axelsdóttir 2003: 63 f.). Eg ser her bort frå nokre former som i hovudsak anten er eldre eller helst finst i islandsk (Noreen 1923: § 470; Iversen 1972: § 105.3), og gjev det gammalnorske bøyingsmønsteret i tabell 1.

Tabell 1. Paradigmet for *þessi* ikring 1300

	MASK.	FEM.	NØYT.
NOM.SG.	þessi	þessi, þessur	þetta
AKK.SG.	þenna	þessa	þetta
DAT.SG.	þessum/þeima	þessar(r)i	þessu/þvísu
GEN.SG.	þessa	þessar(r)ar	þessa
NOM.PL.	þessir	þessar	þessi, þessur
AKK.PL.	þessa	þessar	þessi, þessur
DAT.PL.		þessum/þeima	
GEN.PL.		þessa	

16. Stuttformene må opphavleg ha vore trykklette variantar, men kan no brukast trykksterkt òg.

Ser ein på stammene, er det nokre former som skil seg ut: sg.n. *þetta*, dat.sg.m. og dat.pl. *þeima*, dat.sg.n. *þvísa* og akk.sg.m. *þenna*. Nøytrum *þetta* har svært høg eksemplarfrekvens, som kan forklare kvifor ei avstikkande form har halde seg – i nær alle språk heng uregelrette former saman med høg frekvens (Bybee 1985: 119) – men dei gamle dativformene forsvinn etter kvart. *Þvísa* forsvinn litt etter 1300; dei siste døma eg kjenner til frå diploma, er DN I 160, [Agder?] 1320, og DN I 193, Stavanger 1327. *Þeima* held seg noko lenger, men forsvinn ikring 1400; dei siste døma eg kjenner, er DN VI 390, Re (Ramnes) 1414, og DN I 657, Nedre Eiker 1418.¹⁷ Dei nye formene *þessum* og *þessu* er analogiske danningar med stammen *þess-* og endingar frå den sterke adjektivbøyinga. I nøytrum finst dessutan blandingsforma *þvísu*, der *þvísa* har fått adjektivendinga *-u*, nokre stader, t.d. DN XI 11, Nannestad 1326, og DN I 256, Stange (Romedal) 1339. Dette er ei heilt vanleg utjamning innanfor paradigmet basert på den vanlegaste stammen *þess-*, men utviklinga fortset ikkje. I staden byrjar akk.sg.m. *þenna* å spreie seg.

Denne endringa ser ut til å koma frå Sverige og Danmark. ONP har ekserpert DN fram til 1370 og har berre to døme: nom. *þænnæ hæsthagi* (DN IV 124, Hamar 1318), som står heilt åleine i tidbolken sin, og nom.sg.f. *þenne* i eit kongebrev frå 1370 (DN II 412, Oslo). Så blir den nye forma snart vanlegast, men tevlar med *þessi* langt utover 1400-talet, jamvel om somme av dei seinaste døma på *þessi* kan vera kopierte etter eldre førebilete. Det ser ut til at den gamle forma held seg lengst i akk.sg.f., men dette kan òg vera ein konsekvens av teksttypen: Det er rett og slett mange fleire døme på akk.sg.f. (t.d. *þessa jorð* som nokon kjøper eller sel) enn andre former. Utjamninga til éi form i nom./akk.m./f. kan sjåast på som ein del av det ålmenne samanfallet mellom nominativ og akkusativ i løpet av 1400-talet. Omtrent på same tid blir ⟨þ⟩ erstatta av ⟨th⟩, og ⟨e⟩ blir alt vanlegare som endingsvokal. Genitiv finst mest berre i faste uttrykk, men mange tekstar held på ei eiga dativform med stammen *þess-*, slik at det er mogleg å setje opp eit bøyingsmønster i eintal som vist i tabell 2.

17. Søkjefunksjonen i DN tillèt ikkje søk på ⟨þ⟩, så her må ein søkje på ⟨%uisa⟩, ⟨%eima⟩ o.l. og leite gjennom treffa etter relevante former – ein får treff på mange andre ord òg. Det siste dømet på *þeima*, skrive ⟨þæimmæ⟩, hadde eg neppe funne utan referansen hjå Grøtvedt (1974: 186).

Tabell 2. Paradigmet for *thenne* (sg.) ikring 1500

	MASK.	FEM.	NØYT.
NOM/AKK		thenne	thette
DAT	thessom	thesso/-a	thesso

Dette systemet finst i dativdialektar, så me veit at det oppstod. Men fordi demonstrativet ikkje er så frekvent, er det få døme å finne i kjeldene på at endringa var i gang. Men noko er det: Pettersen (1991: 400) har berre stammar på *thess-* i dat.sg.m./f. i tida 1450–1500 i vestnorske diplom, medan former på *thenn-* dominerer i nom. og akk. Til jamføring har dei fleste vestnorske førekomstane i dat.sg.n., som er mykje meir frekvent, *thess-*, men det er òg ein del ubøygde former: 40 *thess-* mot 24 *thett-* i tradisjonell dativstode (loc.cit.). (11) gjev nokre døme på dat.sg.f., alle styrte av preposisjon:

- (11) a. ... som hia thessa minne gerdh varo (DN V 609, Trondheim 1432)
 b. j moth thesso gafwo (DN IV 928, Sogndal 1452)
 c. med þessæ skilgrein ('skjøn, utgreiing', DN IV 936, Stavanger 1456)
 d. jmote tesso waaro skipan ok bode (DN V 821, Bergen 1459)

Alle desse døma har ei tostava form der endingsvokalen ymsar. Det siste dømet eg har funne på dei gamle trestava formene, er *þessare* i DN VI 497, Gausdal 1440; andre døme frå 1430-åra er DN VIII 305, Vågå 1439; DN III 748, [Nord-Fron] 1438; DN VIII 285, Lom 1430. Alle er frå Gudbrandsdals-området, som i mangt anna òg har vore eit konservativt område i målvegen og truleg var eit reliktområde for den gamle dativforma.

Dei eldste norrøne hokjønnsformene var alle tostava: akk. *þessa*, dat. *þessi* og gen. *þessar* (Noreen 1923: § 470). Katrín Axelsdóttir (2003: 65–67) set utvidinga til trestava former i samband med at *þessi* erstatta *sjá* i nominativ: På dette viset unngjekk ein samanfall mellom nominativ og dativ, og dessutan svara tostava nominativformer til trestava dativformer andre stader i bøyingsystemet, t.d. i tostava adjektiv som *heiðinn*: nom.sg.f. *heiðin*, dat. *heiðinni*. Det var altså både eit strukturelt press (unngå samanfall) for endringar i dativ og ein analogisk modell for trestavingsformer. Spreiinga av *thenne* i norsk styrkte på si side motsetjinga mellom nom./akk. og dativ, sidan det no var ulike stammar som skilde, i staden for bøyingsendingar som lett kunne bli utsette for fonologisk reduksjon. Når motsetjinga *thenn-* ≠ *thess-* vart den avgjerande

skilnaden mellom hovudform og dativ, var det heller ikkje “bruk for” den trestava forma i dat.sg.f. lenger. Variasjonen i endingsvokal tyder på at stammeskiftet vart oppfatta som kjennemerket for dativ.

Utviklinga i dette paradigmet syner at samanfallet mellom nominativ og akkusativ gjorde dativforma meir distinkt, og viser at motsetjinga mellom ei hovudform og ei dativform var viktig i bøyingsystemet på denne tida. Det er truleg at samanfallet var gjennomført da tostava dativformer som *thesso* kom opp i hokjønn (endingsvokalen -o må vera analogisk etter inkjekjønn), slik at dette er eit døme på at “semantic relatedness determines the formal structure of members of a paradigm” (Bybee 1985: 67) – skiljet går mellom dativ og “dei andre”, og den semantiske likskapen mellom dativformene førte til ei utjamning mellom dei, ikkje mellom dativ og hovudforma i kvart genus.

4.3 Jamføring med *sá*/then

Det er nært samband mellom *then* ‘den’ og *thenne* ‘denne’, og den nyutvikla nom.sg. *then* for eldre *sá* og *sú* (høvesvis mask. og fem.) har sikkert hjelpt fram *thenne* òg. Men parallellen ser ikkje ut til å vera avgjerande for utviklinga. Da nom. *sjá* vart erstatta av *þessi*, gjorde det paradigma meir ulike. Dette skjedde tidlegare enn endringa *sá* → *then*; Indrebø (2001: 239) meiner *þessi* tok over ikring 1250, medan *sá* og *sú* forsvann “ei stund etter 1400, og den gamle hokyns-akkusativen *þá* noko seinare”. Dei analogiske nydanningane *þessum* og *þessu* for dei eldre *þeima* og *þvísa* (jf. *þeim* og *því* av *sá*) hadde same verknad: Dei nye formene førte til større skilnad mellom dei to demonstrativa og viser at dei to paradigma utvikla seg sjølvstendig. I dat.pl. av *then* kom dessutan ei ny analogisk form *thennom* opp for eldre *þeim* (Pettersen 1991: 395), med den vanlege dat.pl.-endinga lagd til den vanlegaste stammen. Analogiverknadene *innanfor* paradigma var tydelegvis sterkare enn *mellom* dei.

5 Dativformer av pronomen

Utviklinga av nokre pronomen og possessiv kastar ljós over fleire stadium i kausbortfallet. Det finst dativformer som går attende på gamle genitivformer og viser samanfallet mellom dei to kasusa, og det ser dessutan ut til at utviklinga av personlege pronomen i tredje person eintal avheng av om dativ finst eller ikkje.

5.1 Dativformer av eldre genitiv

Mo (1917) peikar på nokre dativformer i hokjønn som må gå attende på genitiv i Rindalen på Nordmøre. Det gjeld pronomenet *henna* (< norr. gen. *hennar*) og dat.sg.f. av possessiv, t.d. *mina*, *sina* (< norr. gen. *minnar*, *sinnar*). Tilsvarende dativformer som må koma frå genitiv, finst òg andre stader, t.d. Gudbrandsdalen (*hæna*) og Gauldalen (*hīnīna*) (Ross 1907: 47; 1908: 32). Desse målføra har hatt reduksjon av den trykklette endingsvokalen /a/ i utljod etter lang rotstaving, medan /a/ derimot har halde seg i dekt stilling, slik at *hennar* > *henna* (e.l.) er ljodrett utvikling. På same vis må dativformene /²hæna/ ‘henne’ og /²dæ:ra/ ‘dei’ i romsdalsk koma frå gen. *hennar* og *þeir(r)a*, sidan dei gamle dativformene *henni* og *þeim* ljodrett skulle gjeve */²hæne/ og */²dæi:/ (Sandøy 2012: 320). Faktisk nemner Ross (1908: 50) dativ *hēnī* frå Trøndelag, ljodrett utvikla frå *henni* med palatalisering og apokope.¹⁸ Heilt problemfri er ikkje utviklinga frå genitivformene i romsdalsk heller, for målføret har hatt reduksjon -a > -e i utljod, så a-endinga i *dæra* står framleis uforklart (ein kunne ha venta **dære*). Truleg er endingsvokalen her ei analogisk endring: På grunn av andre former som nett *henna* kan -a ha vorte oppfatta som ei dativending.

I eit tillegg til Mo (1917) nemner Larsen (1917) den søraustlandske objektsforma *henner* med reduksjon av trykklett /a/, men utan bortfall av /r/ i utljod, som ei form som går attende på genitiv. I Aust-Telemark/Numedal finst dessutan *hēnnar* utan vokalreduksjon som objektsform (Ross 1907: 11). Søraustlandet høyrer ikkje med til det moderne dativområdet, og Seip (1947: 132 f.) hevdar at “dativ meget tidlig gikk ut av språket i ‘sjømålsnorsken’ [...] dativ falt tidlig bort i Østfold”. Men forma *henner* kan vanskeleg forklarast på anna vis enn at dette området òg har hatt samanfall av genitiv og dativ på eit tidspunkt. Da nominativ og akkusativ seinare fall saman, fekk den nye dativforma *henner* utvida bruksområdet til ei generell oblik pronomenform på same vis som den gamle dativforma *hannem* (i nyare tid er *henner* delvis gått over til å vera emfatisk og kan jamvel stå i subjektsposisjon). Dette tyder på at også dette området har vore gjennom ein periode som dativmål, slik at dativområdet ein gong dekte det meste eller heile det norske målvaldet.

18. Ross heimfestar ikkje forma nøgnare, men ho finst i alle fall i Inntrøndelag (Arnold Dalen, munnleg opplysning).

Det er ein del døme på dat. *henna* frå seinmellomalderen. Forma finst òg i genitiv, der ho vekslar med *hennar* og dei nyutvikla *henna(r)s* og *hennes*. Etter genitivpreposisjonar er *henna* altså tvitydig, sidan det både kan vera endring i kasusstyringa og ei genitivform med bortfall av *-r*. (12) gjev tre geografisk spreidde døme på *henna* i tradisjonell dativstode:

- (12) a. gaf ek henna eina gull brazu ('spenne', DN I 537, Bergen 1391/1392)
 b. swa at henna wæll at nøgde (DN V 364, Øvre Eiker 1394)
 c. svo mykit som ek atte j henna (sc. 'jorda', DN V 604, Trondheim 1431)

Det finst òg døme på *henna* i tradisjonell akkusativstode, men med eit litt usikkert unntak (DN XII 182, Bergen 1426) er desse frå heilt sist på 1400-talet (DN XI 246, Frei 1480; II 920 og IV 1002, Stavanger 1482 og 1487; VI 614, Mandal 1492) og kan vise til eit seinare samanfall mellom akkusativ og dativ eller vera hyperkorrekte skrivemåtar. Det er større grunn til å vente hyperkorreksjonar seint på 1400-talet, da både kasusbortfallet som morfologisk prosess og den fonologiske reduksjonen av endingsvokalar var komne lenger, enn i dei tidlege døma i (12). Kjeldene tyder på at forma *henna* i dativ er komen opp på om lag same tid som leksikalsk genitiv fall bort, og det styrkjer tanken om at dette heng saman. Det er verdt å merke seg at i dei breva på svensk som er trykte i DN, finst *henna* berre som possessiv (< *hennar*), aldri som personleg pronomen. Denne utviklinga ser såleis ut til å vera særnorsk.

5.2 Samanfall i system med og utan dativ

I delar av målvaldet har dei personlege pronomena i tredje person eintal utvikla seg motsett av tendensen til ei tydeleggjering av dativ. I hankjønn hadde norrønt nom./akk. *hann*, dat. *honum*. Slik er regelen framleis i dativområdet, medan dialektane utanfor dativområdet kan ha former som går attende på *honum/hanum* i vanleg objektsfunksjon; tilsvarende gjeld for hokjønn. I første og andre person fleirtal hadde akkusativ og dativ sams form i norrønt òg, medan dei særlege dativformene *mér*, *þér*, *sér* i eintal forsvann nokså tidleg (unnateke i setesdalsmålet, som framleis har trevegsopposisjon), slik at norsk fekk ein opposisjon mellom nominativ og oblik i første og andre person (det same skjedde mykje tidlegare i vestgermansk). Eit slikt system er typologisk vanleg og finst jamvel i

språk som elles har eit ergativt kasussystem (Blake 2001: 55).¹⁹ Me treng altså ikkje bli overraska over at kasussystemet for pronomen kan utvikle seg ulikt substantiva.

Mange dativmål har system som illustrert i tabell 3, med ei motsetjing hovudform \neq dativ (sjå t.d. Dagsgard 2006: 37), medan dialektar utan dativ gjerne har nominativ \neq oblik. Dialektar både med og utan dativ kan ha fullt samanfall, særleg i hankjønn, men desse systema kan vera utvikla frå båe hovudtypane og fortel ikkje noko om gangen i samanfalla. Torodd Kinn peikar dessutan på at sunnfjordmålet har nominativ \neq oblik i pronomena, trass i at målet (tradisjonelt) har dativ av substantiv. Biletet er brokete, men i mange tilfelle har eksistensen eller fråværet av dativ vore styrande for korleis den grammatiske strukturen utvikla seg, altså kva former som fall saman. Dette viser korleis dativ har vore ein viktig del av den språklege strukturen.

Tabell 3. Personlege pronomen (3. person) i mål med og utan dativ

	NORRØNT		DATIVMÅL		IKKJE-DATIVMÅL	
NOM	hann	hon	han	ho	han	ho
AKK	hann	hana	han	ho	honum	henne
DAT	honum	henni	honum	henne	honum	henne

6 Diskusjon

6.1 Utviklinga av genitiv

Mot slutten av 1300-talet følgjer genitivbruken i mindre og mindre grad tradisjonell grammatikk. Dømet som har vorte trekt fram her, er at genitivpreposisjonane byrja å ta komplement i andre kasus, både akkusativ og dativ. Det viser at leksikalsk genitiv fall bort først, medan hine kasusa framleis var ein del av språkstrukturen. Norde (2001: 257) peikar på at “there is a very strong tendency to maintain lexical case” i svensk, særleg etter preposisjonar. Det førte mellom anna til at preposisjonen *til* kunne ta komplement i andre kasus enn genitiv (op.cit.: 261–65), nett som me ser i norsk. Denne tendensen kunne òg føre til

19. Ergative språk har sams kasus for subjektet åt intransitive verb og objektet åt transitive, medan subjektet åt transitive verb skil seg ut og står i ergativ. Men likevel kan altså pronomena ha subjekts- og objektsformer som me er vane med.

“apparently arbitrary use of inflected forms after prepositions” (op.cit.: 257), som kanskje kan jamførast med det manglande samsvaret me såg i (5d), med veksling mellom akkusativ og genitiv innanfor same frase.

Falk (1995) drøftar utviklinga av leksikalsk kasus i svensk i samband med såkalla oblike subjekt. Ho peikar på at verb med to objekt i akkusativ og genitiv i staden fekk dat. + akk. eller akk. + preposisjonsfrase tidleg (op.cit.: 202 n., 210 n.; det same finn me som nemnt (§ 3) i norsk), medan leksikalsk tilordna akkusativ (i hennar samanheng typen *mik vantar*) vart erstatta av dativ (jf. den moderne islandske “dativsykja” (*þágufallssýki*)). Det førte til at leksikalsk kasus “kom att identifieras med dativ” (op.cit.: 202).

Ein kan spørje seg kvifor tendensen til å halde på leksikalsk kasus ikkje like gjerne førte til at genitiv heldt seg. Som nemnt ovanfor (§ 3) var genitiv “predominantly an adnominal case category” i norrønt (Toft 2009: 287 n.; knapt 10 % av genitivkonstruksjonane i korpuset hennar var adverbale). Ein overgang frå genitiv til dativ i dei tilfella der genitiv var leksikalsk tilordna av verb eller preposisjon, tente såleis til å ålmenngjera den mest frekvente bruken: Genitiv vart berre bruka adnominalt, og komplement til verb og preposisjonar var anten i akkusativ eller dativ. Den vidare utviklinga av possessiv genitiv til eit frasefinalt possessivsuffix går eg ikkje nærare inn på her.

Det er éin hovudtype av genitiv som så langt ikkje har vore omtala: partitiv genitiv. Her finn me ei tredje utvikling, der hovudforma (i eintal) blir teken i bruk i mengdeuttrykk, slik det framleis er på norsk: *pund malz* vart til *eit pund malt*. I ei undersøking av eit utval mellomnorske diplom fann Alieva (2013: 76) at 90 % av i alt 48 slike konstruksjonar (i utvalet hennar) i perioden 1375–1400 hadde genitivmarkering, men berre 37 % (av 59) i perioden 1475–1500. Ein god del av desse døma vil vera av typen *øyrisbol jarðar*, som er svært vanleg i diploma og kanskje kan ha vore oppfatta som eit leksikalisert uttrykk. Eg går ikkje vidare inn på partitiv genitiv her, men det vil vera av interesse å sjå nærare på utviklinga mellom dei to periodane Alieva tek føre seg.

6.2 Den markerte kasusen

Det er truleg at nominativ og akkusativ for ein stor del fall saman i løpet av 1400-talet (jf. t.d. Rindal 1993: 401). På grunn av ein aukande tendens til å skrive alle endingsvokalar <e> (Pettersen 1975: 280), er det vanskeleg å følgje samanfallet i svake substantiv. Derimot er utviklinga svært

tydeleg i restruktureringa av paradigmet for *þessi*, der spreinga av *þenna/þenne* samstundes gjorde dativforma tydelegare. Både dette ordet og pronomena i tredje person eintal tyder på at eksistensen av dativ påverka språkutviklinga.

Etter samanfallet mellom nominativ og akkusativ stod norsk att med eit tokasussystem med ei hovudform og dativ. Delar av pronomen-systemet hadde ei motsetjing mellom nominativ og oblik som gjer det mogleg å analysere systemet som totalt tre kasus, men det er samstundes grunnar til å halde pronomena utanfor i denne samanhengen (§ 5.2). Etter dette samanfallet var dativforma det einaste alternativet dersom leksikalsk kasus skulle markerast.

Mo (1917: 71) gjev døme på dativformer i lag med possessiv som vist i (13a–b) (ljodskrifta er litt forenkla); (13b) er samstundes eit døme på det som vart sagt ovanfor om dativformer utvikla av genitiv. Sandøy (2011: 129; 2012: 321) gjev liknande døme frå Romsdal på at apposisjonar til eigarledd står i dativ, som (13c).

- (13) a. ha_ŋ jikk ti stevlá hass fa şinå ('i støvlane hans far sin')
 b. ho ha på se tráya na mo şina ('trøya hennar mor si')
 c. båt'n hass Knut, æktema_ŋŋa dine

Sinå (< dat. *sinum*) og *sina* (< gen. *sinnar*) er dativformer av *sin*. Dette er døme *par excellence* på at dativ er einaste alternativet "når noe skal markerast som ikkje-nominativ" (Sandøy 2012: 321). Det er dessutan ein innovativ bruk som viser at dativ ikkje berre er relik i meir eller mindre faste uttrykk. Det ser ut til at denne typen konstruksjonar forsvinn tidleg i bortfallet av dativ som framleis held på; i min eigen dialekt er ikkje uttrykk som (13) moglege.

Bakgrunnen for slike konstruksjonar kan ein finne i seinmellomalderen. Larsen (1897) og Grøtvedt (1974: 155 f.; mange av døma hans er frå Bohuslän) har tilsvarande døme, som (14a–b), medan (14c) har dativ i rein possessiv funksjon.

- (14) a. odhal bæggiæs thaire systrunne Randiid ok Sigridhe Tronde döttrom (DN V 812, Ringebu 1458)
 b. halft annet øyris bol stænder til lausnir eruingium Karls Smidzsyni ('står til innløysing for ...', RB: 161, tidleg 1400-tal)
 c. mædh radhe oc samþykt allu logþingeno (DN IV 670, Bohuslän 1396)

Dativformene *døttrom* og *Smidzsyni* i (14a–b) står i genitivfunksjon og samsvarar med ledd i genitiv. Grøtvedt (1974: 155–59) er inne på at konstruksjonar med preposisjon + dativ i talemålet kan liggje attom skrivemåtar som (14c); han har fleire andre døme òg. Full overgang til den nye uttrykksmåten finn me t.d. i *andra helfdena af gardenom* (ikkje *gårdsins*, DN IV 649, Sandefjord 1395).

6.3 Typologi

Den norske utviklinga har parallellar elles i germansk. Dei ymse typane genitiv ser ut til å forsvinne i same relative ordning, slik at genitiv styrt av verb og adjektiv forsvinn først, medan adnominal genitiv held seg lengst (Scott 2014: 312).

I færøysk er kasussystemet på om lag same utviklingssteg som norsk ikring år 1400: Genitiv er ikkje lenger produktiv, men språket skil framleis mellom nominativ, akkusativ og dativ (Höskuldur Þráinsson et al. 2012: 61 f., 433 f.). Bortsett frå faste uttrykk av same type som i norsk, og særleg *til* + stadnamn i genitiv, tek *til* og *millum* der komplement i akkusativ (op.cit.: 176–179). I færøysk er akkusativ framleis ei markert form av substantivet, men da nominativ og akkusativ fall saman i norsk, vart det einaste alternativet dativ. Dette høver godt med det biletet kjeldetilfanget gjev, der det i ein overgangsperiode finst døme på akkusativ for eldre genitiv, før det einaste alternativet til hovudforma blir dativ.

I prosessar med kasusbortfall er det nokså vanleg at akkusativ og dativ fell saman, oftast slik at dativ tek over akkusativfunksjonar, som i romanske språk (Næss 2009: 578). Jamvel om det ikkje er svært vanleg, er likevel ikkje markering av dativ i eit system som ikkje skil nominativ og akkusativ, eineståande (op.cit.: 575). I germansk finn me tilsvarende system i alemanniske dialektar, dvs. sørvest i det høgtyske målvaldet, der nominativ og akkusativ har falle saman (unnateke personlege pronomen), medan dativ framleis held seg distinkt (Seiler 2003: 223–27). Samstundes har genitiv forsvunne, ikkje ved ljodleg eller morfologisk samanfall, men ved at andre konstruksjonar (dels med dativ) kjem i staden (loc.cit.). Det er det same som har skjedd i norsk: Possessiv genitiv (genitiv-*s*) er eit marginalt fenomen i norske dialektar; i staden har me uttrykk med possessiv og preposisjonar som *til*, *åt* og *tå* – preposisjonar som gjerne styrer dativ (jf. Torp 1973). I sveitsertysk kan ein jamvel finne den same overgangen som i norsk frå genitiv til dativ i einskilte pronomenformer,

t.d. *ira* ‘henne’ og *diešera* ‘denne (substantivisk)’ (Wipf 1908: 119, 141–43).

Parallellutviklinga av eit tokasussystem med hovudform og dativ i delar av skandinavisk og tysk må henge saman med nedervde likskapar i bøyingssystemet. Eg etlar ikkje å ta ein full teoretisk diskusjon i denne omgangen, men berre setje fram nokre tankar frå naturleg morfologi som kan vera verde å følgje vidare.

Både skandinavisk og tysk hadde tydelegare og meir stabile kasusmarkørar i dativ enn i akkusativ (jf. Wurzel 1989: 132–37 om “superstable markers”, der han nemner dat.pl. *-um* i svensk). Allereie i norrønt hadde nominativ og akkusativ stort sett same form i sterke substantiv i ubunden form, og dette kan da seiast å vera ein “system-definerande eigenskap” ved språket med terminologien hans Wurzel. Det viktigaste unntaket er nom.sg.m. *-r*, som på si side er ei “unaturleg” (*contraiconic*) form, sidan den semantisk umarkerte kasusen er morfologisk markert. Denne forma måtte såleis vera utsett for morfologisk endring, og nett det skjedde i det meste av norsk; berre Fjordane og Setesdal har framleis former som *beste* som går attende på nominativ (*hester* med svarabhaktivokal). Bortfallet av *-(e)r* i t.d. nom.sg.m. *best* er morfologisk, ikkje fonologisk; jamfør nom.pl.f. *hendr* med same fonologiske struktur: Mange norske dialektar har i dag *hest* og *hende(r)* (sjølv om pl. *henn* eller *henŋ*, finst somme stader, eventuelt som alternativ til *hende*). Det er heller slik at den gamle akkusativforma *best* fortset som hovudform etter samanfallet av nominativ og akkusativ.

6.4 Samanfall, ikkje bortfall

Som eg har vore inne på fleire gonger, er det rettare å seie at (leksikalsk) genitiv fall saman med dativ enn at kasusen fall bort (jf. Larsen 1917: 72; Sandøy 2011: 129). Det ser ein ikkje minst av at dativ tek over funksjonane åt genitiv etter verb, preposisjonar og dessutan nokre adjektiv (Sandøy 2012: 326). Sandøy skriv dessutan meir ålment om det han kallar “norsk dativsykje”, og dativ for eldre akkusativ og genitiv. Dette understrekar korleis genitiv “gjekk angmass opp i dativ”, som han uttrykkjer det (op.cit.: 320); eg vil leggje til at døma hans gjeld *leksikalsk* genitiv (han skil ikkje mellom strukturell og leksikalsk kasus). Eit anna uttrykk for samanfallet er at somme gamle genitivformer lever vidare som dativformer. Dei vikværske målføra som har fått pronomenforma *henner*, ligg godt utanfor det seinare kjende dativområdet. Det er nok

heilt rett som Seip meinte, at dativ forsvann tidleg i kystdialektane på Sørøstlandet. Men eg meiner likevel at desse dialektane òg har vore gjennom ein periode med tokasussystem før bortfallet vart fullstendig gjennomført, som nett pronomenforma *henner* < gen. *hennar* er det klåraste dømet på. Dette tokasussystemet har altså vore eit ålment mellomsteg i kasusbortfallet.

Det same gjeld nominativ og akkusativ: Dei fall saman. Den nye hovudforma går attende på både nominativ- og akkusativformer (og i nokre stadnamn jamvel genitiv, sjå Sandøy 2011: 122–24),²⁰ og ofte er den nye hovudforma identisk med den gamle akkusativen. Det kan jamvel oppstå blandingsformer mellom dei to. Eit slikt døme er *oska* i vestnorsk *a*-mål, som vidarefører den oblike rotvokalen med nominativendinga *-a* (norr. nom. *aska*, obl. *ǫsku*) (Torp i *kjømda*).

Luraghi (1987) drøftar eldre tilfelle av kasussynkretisme i indoeuropeiske språk og legg vekt på å skilje mellom morfologisk synkretisme, der fonologiske endringar fører til homonymi og samanfall, og “functional merging of different morphemes, based on previous functional overlap” (Luraghi 1987: 355). I ein synkron analyse av norrønt er det vandt å sjå ein sams semantikk for adverbale og adnominale genitivkonstruksjonar (Toft 2009: 350 f.). Med andre ord er det lite som knyter genitiv for direkte objekt til andre typar genitiv (possessiv eller partitiv). Det kan altså seiast å vera funksjonell overlapping mellom genitiv og dativ som kasus for direkte objekt i staden for akkusativ, som kan reknast som default (og tilsvarande ved preposisjonar). Dette er slett ikkje uvanleg; mange språk har éin kasus for indoeuropeisk dativ og genitiv (Blake 2001: 148 f.). I prosessar med kasussamanfall er det dessutan typisk at éin kasus blir den umarkerte i preposisjonsfrasar (Luraghi 1987: 366); det kan ein t.d. sjå i alemanniske dialektar, der Seiler (2003: 227) peikar på at “die Dativform selbst reanalysiert wird als Präpositionalkasus”.

Dette kan overførast til den norske utviklinga: Det var delsynonymi (jf. Luraghi 1987: 356) mellom dativ og genitiv, nemleg i tilfella av leksikalsk genitiv, slik termen er definert her. I desse tilfella kan me såleis snakke om eit funksjonelt samanfall mellom dei to kasusa. Etter kvart

20. Indrebø (1926: 88–92) er skeptisk til å avleie notidsnamn av gamle genitivformer, men ein del namn som han seier kjem frå den sams forma i akk./gen.pl., forklarar Sandøy som genitiv fordi dei har preposisjonen *te* ‘til’ i tilstadsuttrykk. Argumenta hans Sandøy er etter mitt syn overtydande.

vart *-s* identifisert med possessivmarkering (eller underordning), og leksikalsk genitiv vart erstatta av dativ. Likskapen mellom dei to kasusa ser ein òg i tysk, der dativ over tid har konkurrert med genitiv etter preposisjonar, og genitivbruk er no assosiert med formelt språk (Scott 2014: 267–71). Det er altså eit funksjonelt samanfall mellom kasusa etter preposisjon.

Men det trengst framleis ei forklaring på kvifor nokre dialektar kan ha dativformer av eldre genitiv i hokjønn, medan hankjønn alltid vidarefører eldre dativ. Med terminologi frå Bybee (1985) kan ein seie at den mest markerte forma på uttrykkssida (*expression level*) vart vald for den markerte kasusen (*semantic level*) da dativ og genitiv fall saman. I hankjønn var det dativ, i hokjønn genitiv, som vist i tabell 4.²¹

Tabell 4. Utveljing av personlege pronomen

	MASK.	FEM.
DAT	honum	henni
GEN	hans	hennar

I dialektar med apokope ville dessutan ljodutviklinga gjera *henni* (> *henn*) einstava likeins som *ho* < *hon*, medan *hennar* stod att med to stavingar, likeins som *honum*. Det kan ha gjeve eit strukturelt press i favør av *henna/henner* som dativform, men det er ingen absolutt samanheng her.

Ved kasussamanfall er det nokså vanleg at samanfallsproduktet vidarefører former frå fleire av dei kasusa som fell saman (jf. ovanfor om nom. og akk.), så det er ikkje oppsiktsvekkjande at genitivformer fortset som dativ. Det kan elles jamførast med at germanske dativendingar i mange tilfelle kjem av indoeuropeisk lokativ, som fall saman med dativ i tyding (sjå ulike bøyingsklassar i Streitberg 1963: 223–61). Det ser likevel ikkje ut til at denne forklaringa held for dei sveitsertyske formene det vart vist til ovanfor, og Wipf (1908: 54) kallar dativforma analogisk etter genitiv.

Når dativ i norsk berre er markert i bunden form av substantiv, er dette til vanleg forklart med at dei bundne dativformene hadde “meir fonologisk materiale” (t.d. ub.f. *hesti* vs. b.f. *hestinum*) og vanskelegare kunne brytast ned gjennom fonologisk reduksjon; sagt på ein annan måte

21. Det er naturlegvis mange dialektar som har vidareført dat. *henni* som dativ- eller objektsform. Det er ei einfelt utvikling som knappast treng særskild forklaring.

gjorde dei lengre formene markeringa av dativ tydelegare. Noko tilsvarande har skjedd i tysk, der dativ no hovudsakleg kjem fram i artiklar, adjektiv og determinativ, i liten grad på sjølve substantivet. Det er i tråd med den forklaringa som er gjeven her på utveljinga av personlege pronomen, og heng da saman med synet på endringa som eit samanfall snarare enn eit reint kasusbortfall.

7 Konklusjon

Kasusmarkering etter preposisjonar som styrte genitiv i norrønt, tyder på at genitiv fall bort som leksikalsk kasus ikring år 1400 i norsk; dersom ein som vanleg går ut frå at skriftspråket er meir konservativt enn talemålet, kan denne endringa tidfestast til siste halvta av 1300-talet (jf. Sandøy 2011: 123 f.). Den første tida ein ser dette bortfallet, blir genitiv somtid erstatta av akkusativ, andre gonger av dativ. Det viser at leksikalsk genitiv fall bort medan både akkusativ og dativ var ein del av språksystemet.

I løpet av 1400-talet fall truleg nominativ og akkusativ saman i substantiv, slik at norsk stod att med eit tokasussystem med ei hovudform og dativ. Utviklinga av pronomen i 3. person eintal og demonstrativet *þessi* tyder på at skiljet mellom hovudform og dativ har vore viktig, og endringar i paradigma gjorde opposisjonen tydelegare. Me finn dessutan innovativ bruk av dativ i dialektane som viser at kasusen meir ålment har kunna verke som ei markert form.

Når kronologien i kasusbortfallet ofte er skildra slik at nominativ og akkusativ fall saman først (t.d. Skrzypek 2005: 142 om svensk), trur eg det kjem av at skiljet mellom leksikalsk og strukturell genitiv ikkje er vurdert (jf. Berg i prent). Genitiv-*s* levde vidare, men markerte berre possessivrelasjonar (jf. Delsing 1999: 90) og gjekk over til å vera eit frasefinalt klitikon. Det er dessutan eit poeng at skiljet mellom nominativ og akkusativ svært sjeldan var markert i ubunden form av sterke substantiv, som er frekvente i kjeldene, slik at det kan sjå ut som det ikkje er nokon kasusopposisjon.

Den relative kronologien eg set fram her, høver med utviklinga i andre germanske språk og dialektar, som færøysk og alemannisk. Dette er ein teoretisk føremon. I den absolutte tidfestinga som er føreslegen ovanfor, vil det naturlegvis vera til dels store skilje mellom konservative

og innovative dialektar, men det er etter mitt syn truleg at den *relative* kronologien i bortfallet har vore den same allstad, jamvel om endringane skjedde til noko ulik tid. Kronargumentet for det er pronomenet *benner*, som lettast lèt seg forklare ved den skisserte utviklinga og finst i nett dei dialektane som truleg mista dativ tidleg.

Litteratur

- AB = *Aslak Bolts jordebok*. Utg. Jon Gunnar Jørgensen. Oslo: Riksarkivet, 1997.
- Alieva, Dinara. 2013. Adnominale genitivkonstruksjoner i mellomnorsk. Masteroppgåve, Institutt for lingvistiske og nordiske studium, Universitetet i Oslo.
- Arkadiev, Peter M. 2009. "Poor (two-term) case systems. Limits of neutralization". I: *The Oxford Handbook of Case*, red. Andrej Malchukov og Andrew Spencer, 686–99. Oxford: Oxford University Press.
- Berg, Ivar. 2014. "Rural literacy in sixteenth century Norway". I: *Vernacular Literacies*, red. Lars-Erik Edlund, Ann-Catrine Edlund og Susanne Haugen, 125–35. Umeå: Umeå universitet.
- . I prent. "Stages in deflexion and the Norwegian dative". I: *Historical Linguistics 2013*, red. Dag Haug. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Blake, Barry. 2001. *Case*. 2. utg. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blomqvist, Carl Oliver. 2011. Dialektblanding i medelnorskan. Språket i de norska landsvist- och gridsbrevnen 1345–1567. Masteroppgåve, Institutt for lingvistiske og nordiske studium, Universitetet i Oslo.
- Brøndum-Nielsen, Johs. 1966. *Gammeldansk Grammatik III. Substantivernes deklination*. 2. utg. København: Schulz.
- Bybee, Joan. 1985. *Morphology*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Dagsgard, Asbjørn. 2006. *Målet i Lom og Skjåk*. Lom kommune/Skjåk kommune.
- Delsing, Lars-Olof. 1999. [Melding av Norde 1997]. *Nordic Journal of Linguistics* 22: 77–90.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum* I–XXIII. Christiania/Oslo, 1847–

2012. Nettversjon: http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html.
- Dørum, Hallvard. 1978. "Genitiv og bruken av preposisjonen te (til) i oppdalsmålet". *Maal og Minne* 1978: 42–52.
- Ekre, Lars. 1960. *Opplysningar til stadnamn frå Midt-Jotunheimen og tilgrensande bygder*. Skrifter frå Norsk stadnamnarkiv 1. Oslo/Bergen: Universitetsforlaget.
- Falk, Cecilia. 1995. "Lexikalt kasus i svenska". *Arkiv för nordisk filologi* 110: 199–226.
- Fritzner, Johan. 1973. *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. 4. utg. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gjøstein, Ingerid. 1934. "Uregelmessige genitivformer i norske diplomer fra det 14. århundre". *Arkiv för nordisk filologi* 50: 90–129.
- Grøtvedt, Per Nyquist. 1969–74. *Skrift og tale i mellommorske diplomer fra Folden-området 1350–1450*. I (1969): *Nordre og Østre Folden (med Båhuslen)*. II (1970): *Vestre og Indre Folden*. III (1974): *Språkhistorisk oversikt*. Oslo/Bergen/Tromsø: Universitetsforlaget.
- Haspelmath, Martin og Andrea D. Sims. 2010. *Understanding Morphology*. 2. utg. London: Hodder Education.
- Hødnebo, Finn. 1971. "Om diplomer som kilde for norsk språkhistorie". I: *Mål og namn. Studiar i nordisk mål og namnegransking*, red. Hallvard Magerøy og Kjell Venås, 145–53. Oslo: Universitetsforlaget.
- Höskuldur Práinsson, Hjalmar P. Petersen, Jógvan í Lon Jacobsen og Zakaris Svabo Hansen. 2012. *Faroese. An Overview and Reference Grammar*. 2. utg. Tórshavn/Reykjavík: Fróðskapur/Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Hægstad, Marius. 1902. *Maalet i dei gamle norske Kongebrev*. Videnskabsselskabets Skrifter. I. Hist.-filos. Klasse. 1902. No. 1. Kristiania: Dybwad.
- Indrebø, Gustav. 1926. "Kasus obliquus i norske stadnamn". *Maal og Minne* 1926: 71–102.
- . 2001. *Norsk målsoga*. 2. utg. Bergen: Norsk bokreidingslag.
- Iversen, Ragnvald. 1972. *Norrøn grammatikk*. 7. utg. Rev. ved E.F. Halvorsen. Oslo: Aschehoug.
- Katrín Axelsdóttir. 2003. "Saga ábendingarfornafnsins sjá". *Íslenskt mál og almenn málfræði* 25: 41–77.
- Landrø, Per Roald. 1975. Jón Egilsson – islending eller nordmann? Hovudfagsoppgåve, Nordisk institutt, Universitetet i Trondheim.

- Larsen, Amund B. 1897. "Antegnelser om substantivbøiningen i middelnorsk". *Arkiv för nordisk filologi* 13: 244–53.
- . 1914. "Vokalforlængelser i de norske bygdemaal. I. Gammel vokalforlængelse i fremlyd". *Maal og Minne* 1914: 147–80.
- . 1917. "Dat. fem. av eiendomspronominerne i vore bygdemaal". *Maal og Minne* 1917: 71–73.
- Luraghi, Silvia. 1987. "Patterns of case syncretism in Indo-European languages". I: *Papers from the 7th International Conference on Historical Linguistics*, red. Anna Giacalone Ramat, Onofrio Carruba og Giuliano Bernini, 355–71. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Mo, Eilert. 1917. "Dei rindalske formene for dativ eintal hokyn av nokre pronomen". *Maal og Minne* 1917: 70–71.
- . 1924. "Dativ og genitiv av gardnamn i Rindalen og Surndalen". I: *Festskrift til Amund B. Larsen*, 156–67. Kristiania: Aschehoug.
- NgL = *Norges gamle Love*, 2. Række. Kristiania/Oslo, 1912–.
- Norde, Muriel. 1997. *The History of the Genitive in Swedish*. Doktoravhandling, Universiteit van Amsterdam.
- . 2001. "The loss of lexical case in Swedish". I: *Grammatical Relations in Change*, red. Jan Terje Faarlund, 241–72. Amsterdam: John Benjamins.
- Noreen, Adolf. 1923. *Altisländische und altnorwegische Grammatik*. 4. utg. Halle: Niemeyer.
- Næss, Åshild. 2009. "Varieties of dative". I: *The Oxford Handbook of Case*, red. Andrej Malchukov og Andrew Spencer, 572–80. Oxford: Oxford University Press.
- ONP = *Ordbog over det norrøne prosasprog*. <http://onp.ku.dk/>.
- Pettersen, Egil. 1975. *Språkbrytning i Vest-Norge 1450–1550*. Bergen: Universitetsforlaget.
- . 1991. *Språkbrytning i Vest-Norge 1450–1550. II: Morfologi*. Bergen: Alma mater.
- Ramberg, Inge. 1971. Dativ i Haltdalsmålet. Hovudfagsoppgåve, Universitetet i Oslo.
- RB = *Biskop Eysteins Jordebog (Den røde Bog)*. Utg. H.J. Huitfeldt. Christiania: Gundersen, 1879.
- Reinhammar, Maj. 1973. *Om dativ i svenska och norska dialekter. 1. Dativ vid verb*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- . 1992. "'Till kyrkan' och 'åt skogen'. Om två prepositioner i svenska och norska dativdialekter". I *The Nordic Languages and Modern*

- Linguistics* 7, red. Jonna Louis-Jensen og Hendrik W. Poulsen, 511–21. Tórshavn: Føroya Fróðskaparfelag.
- . 1993. “Levande språkhistoria”. I: *Studier i svensk språkhistoria* 3, red. Lars Wollin, 183–91. Uppsala: Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
- Rindal, Magnus. 1993. “Norsk språk 1350–1500: Gammalnorsk eller mellomnorsk”. I: *Historisk språkvitenskap*, red. Ernst Håkon Jahr og Ove Lorentz, 395–404. Studier i norsk språkvitenskap 5. Oslo: Novus.
- Ross, Hans. 1907–08. *Norske bygdemaal*. III–VI (1907), VII–XI (1908). Christiania: Dybwad.
- Sandøy, Helge. 2011. *Romsdalsk språkhistorie*. Oslo: Novus.
- . 2012. “Syntaktisk og semantisk styrt dativ”. I: *Fra holtjar til holting*, red. Unn Røyneland og Hans-Olav Enger, 319–38. Oslo: Novus.
- . I kjømda. “Talemålet mellom 1800 og 1950”. I: *Norsk språkhistorie II: Praksiser*, red. Brit Mæhlum. Oslo: Novus.
- SAOB = *Svenska Akademiens ordbok*. <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>.
- Scott, Alan K. 2014. *The Genitive Case in Dutch and German*. Leiden/Boston: Brill.
- Seip, Didrik Arup. 1947. “Artikkelvokalen i sterke feminine”. *Maal og Minne* 1947: 128–36.
- . 1955. *Norsk språkhistorie til omkring 1370*. 2. utg. Oslo: Aschehoug.
- Seiler, Guido. 2003. *Präpositionale Dativmarkierung im Oberdeutschen*. Stuttgart: Franz Steiner.
- Skrzypek, Dominika. 2005. *The Decline of Nominal Inflection in Old Swedish. The Loss of Dative Case*. Nordlund 26. Lund: Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet.
- Streitberg, Wilhelm. 1963. *Urgermanische Grammatik*. Heidelberg: Carl Winter.
- Toft, Ellen Hellebostad. 2009. *Adnominal and adverbial genitive constructions in Old Norse*. Ph.d.-avhandling, Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Torp, Arne. 1973. “Om genitivsomskrivninger og -s-genitiv i norsk”. *Maal og Minne* 1973: 124–50.
- . I kjømda. “Dansketiden. Talemålet”. I: *Norsk språkhistorie IV: Tidslinjer*, red. Agnete Nesse. Oslo: Novus.
- Tylden, Per. 1956. *2. persons personlege pronomener dualis og pluralis i gamalnorsk og mellomnorsk diplommaal*. Universitetet i Bergen, årbok

1956. Historisk-antikvarisk rekke 4. Bergen: Grieg.
- Wetås, Åse. 2008. *Kasubortfallet i mellomnorsk*. Dr.art.-avhandling, Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Wipf, Elisa. 1908. *Die Mundart von Visperterminen im Wallis*. Frauenfeld: von Huber.
- Wurzel, Wolfgang Ulrich. 1989. *Inflectional Morphology and Naturalness*. Dordrecht o.a.: Kluwer. [På tysk 1984.]
- Aasen, Ivar. 1864. *Norsk Grammatik*. Kristiania: Mallings.
- . 1873. *Norsk Ordbog*. Kristiania: Cammermeyer.

Abstract in English

Most mainland Scandinavian varieties have lost the case distinction in nouns completely, whereas Faroese has mostly lost the genitive. However, some dialects in Norway and Sweden preserve the dative case. This points to intermediate stages in the deflexion process which can be traced in late medieval sources. The article argues that the deflexion went through two stages: First, lexical genitive was replaced by dative, illustrated here with the complements of former genitive-governing prepositions; second, nominative and accusative merged, whereas the dative remained distinct in the two-case system known from the dialects. Changes in the paradigm of *þessi* 'this' shows how the dative form became even more distinct. It is argued that both stages should be viewed as case mergers rather than case loss, as shown e.g. by some pronominal forms. The article combines data from traditional dialects with examples from medieval sources and discusses the development in comparison with Faroese, German dialects, and general tendencies in the development of case system.

Ivar Berg
 NTNU
 Institutt for språk og litteratur
 NO-7491 Trondheim
 ivar.berg@ntnu.no